

BERNHARD PAUL MOLL XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI TÉRKÉP- ÉS LÁTKÉPKATALÓGUSA

Bernhard Paul Moll (1697–1780) *Atlas Hungaricus* című térképkatalógusának úttörő szerepe a hazai térképírás történetét kutatók előtt régóta ismert. Dr. Milleker Rezső 1933-as tanulmányában ismertette a Moll katalógusával foglalkozó XIX. század végi, illetve XX. század eleji említéseket, s újabb adatokkal szolgált két évtizeddel később a kéziratos térképkatalógus történetéhez Fodor Ferenc is. A bajorországi Ansbach melletti Vestenbergben evangélikus lelkészcsaládban született Moll életét és tevékenységét részletesen ismertette az az 1959-es prágai kiadvány, mely a brno-i egyetem könyvtárában található Moll-gyűjtemény leírását és katalógusát tartalmazza. Moll munkája ugyanakkor a művészettörténészek érdeklődésére is számot tarthat: jelenlegi ismereteink szerint ez volt az első rendszerező igényű látképkatalógus, mely a történeti Magyarország városainak és várainak közel 800 ábrázolását, alaprajzát, térképét ismertette. A látképkatalógus forrásainak, az adatgyűjtés terjedelmének és jellegének feltárása fontos adatokkal szolgálhat az utóbbi időben megélénkült historiográfiai kutatások számára.

A XVII. század második felében, illetve a XVIII. század elején Európában több olyan „atlasz”-nak nevezett gyűjtemény állt össze, mely térképeken kívül városlátképeket, történeti személyek portréit, épületábrázolásokat, csatajeleneteket is tartalmazott. *Laurens van der Hem* amszterdami ügyvéd 1670 körül összeállt 50 kötetes atlaszát 1730-ban *Savoyai Eugen* herceg vásárolta meg, s több mint 300 kötetes atlaszt gyűjtött össze *Philipp von Stosch* műgyűjtő és diplomata is. A XVIII. század első felében – a tudományos-rendszerező igény erősödésével párhuzamosan – megindult azoknak a térkép- és metszetkatalógusoknak a kiadása is, melyek már nem egy konkrét gyűjtemény leírását adták, hanem általános, átfogó térképtörténeti ismereteket közvefítettek. *C. Gottschling Versuch von einer Historie der Land-Charten* címen 1711-ben Halléban, *J. G. Gregorii (Gregorius) Curieuse Gedanken* címen 1713-ban Frankfurtban és Lipcsében, *E. D. Hauber Versuch einer umständlichen Historie der Landcharten* címen 1724-ben Ulmban jelentetett meg térképkatalógust. *J. Hübner (Huebner) Museum Geographicum...* című, 1726-ban Hamburgban megjelent munkájában több mint 1200 térkép leírása szerepel.

Bernhard Paul Moll térképekből, városalaprajzokból és látképekből álló gyűjteményét egy 44 kötetből álló *Atlas Austriacus*ra és egy 24 kötetes *Atlas Germanicus*ra osztotta. Moll szemléletének korszerűségét jelzi, hogy

nemcsak térképgyűjteménye leíró katalógusát készítette el, hanem a rendelkezésére álló források, kiadványok alapján számos más, gyűjteményében nem szereplő térkép, városábrázolás adatát is ismertette. A 20 kötetbe foglalt katalógus a kb. 12000 darabos gyűjtemény lapjai mellett majdnem 8000 ilyen tételt említ. Az *Atlas Hungaricus* nevű térképgyűjtemény az *Atlas Austriacus* utolsó négy kötetét képezte, s elkészült hozzá a hasonló című katalógus is.

A Magyarországot ábrázoló térképeket rendszerező katalógusról 1753-ban egy másolat készült. Ezt a Bécsben diplomataként tevékenykedő Moll, aki a közeli Pozsony protestáns tudósaival és lelkészeivel (*Tomka-Szászky János, Kéler Zsigmond* stb.) kiváló kapcsolatban volt, s egyik fiát is a város evangélikus líceumába íratta be, a pozsonyi evangélikus egyház könyvtárának adományozta. 1765-ben a soproni evangélikus gimnázium professzora, *Johann Christoph Deccard* erről a kéziratról betűhű másolatot készített, mely jelenleg „765 Fol. Germ.” jelzet alatt az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található. Moll *Atlas Hungaricus*ának nagy részét 1781 és 1787 között a Bél Mátyás honismereti-topográfiai iskolája hagyományait folytató pozsonyi *Ungrisches Magazin* folytatásokban közölte. A magyarországi részt nyomtatásban közreadó *Kéler Gottfried* (1745–1807) történet- és jogtudós, *Windisch Károly* *Ungrisches Magazin*jának munkatársa bevezetőjében megígéri Moll életrajzának függelékben való közlését, illetve azt, hogy csatolja azt a több mint 300 tételből álló listát, mely a katalógus megírása óta számára ismertté vált városábrázolásokat tartalmazza.

Magyarországi várak és városok ábrázolásainak felsorolásával az *Atlas Hungaricus*ban az általános térképek ismertetése után, a II. kötet IV. fejezetében találkozzunk először. Moll ABC-rendben ismerteti a vármegyéket, s ezeken belül sorolja fel a városokról készült térképeket, alaprajzokat és ábrázolásokat. Először többnyire a vármegyéket bemutató térképeket közli a térképkatalógushoz tartozó folyamatos arab számozással, s ezek után városonként újra kezdődő arab számozással a városábrázolásokat. Moll a II. kötet IV. fejezetében folytatja a vármegyénkénti ismertetést. A II. kötet V. fejezetében a Temesi bánságot, a III. kötet I. fejezetében pedig a déli országrészekben folyó harcokat ábrázoló térképekről ír. A III. kötet II. fejezetében Bosznia, Horvátország, Dalmácia, Szlavónia és Szerbia általános, míg a III–V. fejezetben ugyanezen országok speciális térképeit ismerteti – számos városábrázolás és várostérkép felsorolásával. A III. kötet VI–VII. fejezetében Szlavónia és Szerbia térké-

peit sorolja fel. A kézirat közlése az Ungrisches Magazinban Szerbiával fejeződik be.

Az Erdély, Moldávia, az Oláh Fejedelemség, Besszarábia és Bulgária térképeit ismertető, illetve a képi ábrázolásokat rendszerező IV. kötet szövege már nem jelent meg nyomtatásban, ahogy az a Kéler által ígért kiegészítés sem, mely a városábrázolásokról általa összegyűjtött több mint 300 új tételt és Moll életrajzát tartalmazta volna. Mivel Moll 1753-as kézirata, illetve az arról készült 1765-ös másolat fennmaradt, a művészettörténeti kutatás számára legsajnálatosabb Kéler Gottfried veduta-listája közreadásának elmaradása.

Az Ungrisches Magazinban nem közölt IV. kötetben Moll Erdély ismertetésénél az általános térképek után Gualdo Priorato Lipót császár életéről szóló munkájából (1670–1674) Borosjenő, Kővár, Szamosújvár és Kolozsvár képét említi, majd Georg Krekwitz Erdélyt bemutató kiadványából (1688) sorol fel nyolc városábrázolást. Utána egy 1751-ben készített kéziratos térképsorozat alapján 64 erdélyi bányavárost ismertet ABC sorrendben.

A IV. kötet rendszerező igényű utolsó, VIII. fejezetében Moll hat szerző városábrázolásokat tartalmazó kiadványaiból (G. Bodenehr: Europens Pracht und Macht... Augsburg, (é.n.) és Force d'Europe... Augsburg (é.n.); A. E. Burckhard von Birckenstein: Ertz-Herzogliche Handgriffe... Bécs, 1686, 1731; D. Meissner: Sciographia Cosmica... Nürnberg, 1637–38.; Neue ungarische und Siebenbürgische Chronik, Frankfurt, 1664.; M. Zeiler: Hungaria... Frankfurt und Leipzig, 1690.; J. G. Schwandtner: Scriptorum rerum Hungaricarum... Wien, 1746–1748.) közel 300 metszetet ismertet. A VIII. fejezet végén még négy olyan illusztrált kiadványt említ meg – most már konkrét ábrázolások nélkül –, melyekben az érdeklődők hazai várakat és városokat ábrázoló nagyszámú látképet és alaprajzot találnak (S. von Birken: Der Donau-Strand... Nürnberg 1664.; W. Dillich: Ungarische Chronica... Cassel... 1600.; J. Ch. Wagner: Delinatio... I–III. Augsburg, 1684–1686.; W. P. Zimmermann–S. Dilbaum: Eikonographia... Augsburg 1604.).

A gyűjtőmunka terjedelmének és jellegének meghatározásához érdemes összevetni Moll úttörő kezdeményezését a későbbi hazai vedutakatalógusokkal. Moll megközelítően 790 városlátképet, alaprajzot, illetve várostérképet, Bubits Zsigmond 1880-as kiadványában több mint 600 metszetet, Szalai Béla 2001-ben megjelent könyvében Magyarország mai területéről (a Rózsa György által korábban feldolgozott Budapest kivételével) közel 2100 tételt szerepeltetett. Bubits és Szalai alfabetikus rendben következő városokként, Moll az ABC-rendben közölt vármegyénként, azon belül városokként ismertette az ábrázolásokat.

A helységek többségéről Moll csak egy-két látképet

vagy alaprajzot említ, a nagyobb városokról ugyanakkor, illetve azokról, melyek hadászati jelentőséggel bírtak, jóval többet. A legtöbb ábrázolást Belgrádról gyűjtötte össze: a III. kötet I. fejezetében közölt három látképen kívül a török harcokban évszázadokon keresztül fontos szerepet játszó városról a VII. fejezetben „Trist rudus Belgradi”, azaz Belgrád szomorú romjai cím alatt 28 térképet, alaprajzot és 17 látképet sorolt fel. Budáról és Pestről 27, Pozsonyról 19, Temesvárról 17, Érsekújvárról 16, Péterváradról és Szalánkeménről 15, Esztergom–Párkányról 13, Győről, Nagykanizsáról, Nagyváradról, Szigetvárról és Tokajról 12–12, Komáromról 11, Léváról és Székesfehérvárról 10–10, Munkácsról és Egerről 9–9, Eszékről, Kassáról, Nagykállóról, Nyíráról és Visegrádról pedig 8–8 látképet vagy alaprajzot ismertetett.

Bernhard Moll katalógusa összeállításakor műfaji és tartalmi tekintetben egyaránt a gyűjtőkör kiszélesítésére törekedett. Munkájában egyforma hangsúllyal szerepeltette a várostérképeket (Plan), alaprajzokat (Grundriss, Abriss), illetve a város- és várábrázolásokat, látképeket (Prospekt). Ennek a szemléletnek a fontosságát a modern kutatás is hangsúlyozza, hiszen az alaprajzok a látképekkel együtt pontosabb képet nyújthatnak az ábrázolt épületekről, a várostérképek pedig az épületek elhelyezkedéséről adnak fontos információt.

Szerzőnk figyelmet fordított azokra a városábrázolásokra is, melyek egy-egy megye, országrész vagy ország általános térképét díszítették: több helyen ismerteti például azokat a látképeket, melyek a Bél Mátyás Notitiájához (1735–1742) mellékelt megyetérképeken találhatóak. Néha csak megemlíti, hogy egy-egy térképen szerepelnek városábrázolások, de nem sorolja fel azokat részletesen. Moll a topográfiai gyűjtés szerves részének tekintette a hadászati érdekű ábrázolásokat. A forrásaiként szolgáló könyvek között találkozunk az európai hadi helyzetet bemutató vagy a nevezetes hadvezérek életét ismertető művekkel, s figyelmet fordított azokra az ábrázolásokra is, melyek egy-egy város vagy vár közelében lezajlott csatát, hadgyakorlatot, katonai szemléstb. mutattak be. Önálló fejezetben közölte a XVIII. század első felének hadieseményeivel foglalkozó térképeket, ábrázolásokat, s számos olyan metszetet vagy kéziratos ábrázolást felvett katalógusába, melyeket katonatisztek, hadmérnökök készítettek. Figyelmet fordított a hazai bányászattal kapcsolatos kiadványokban szereplő városábrázolásokra is.

Moll történeti-rendszerező szemléletére utal, hogy munkájában azoknak a területeknek a térképeit és városábrázolásait is felvette, melyek a korábbi időszakokban tartoztak a magyar koronához. Topográfiai szemléletét jelzi, hogy J. W. Valvassor Die Ehre des Herzogthums Crain (1689) című könyvének ismertetésekor megemlíti

ti, hogy az ott található város- és várábrázolások azért különösen értékesek, mivel a törökökkel kötött két legutóbbi békeszerződés óta az erődök közül néhányat lebontottak, a látképek tehát megőrzik a korábbi állapotokat. Az ábrázolások forrásértékének felismerésére utal, hogy máshol is gyakran megemlíti, ha az illető várat azóta lerombolták.

Az ábrázolások hitelességének kérdésére Moll nem fordított különösebb figyelmet, azt azonban néhány helyen megemlítette, hogy a metszet honnan került átvételre – figyelt tehát a lapok előkép-szerepére. Gyakran közli az ábrázolások valóságűségére és művészi színvonalára vonatkozó kritikai észrevételeit. Katalógusa tudományos forrásértékét növelendő, fontosnak tartotta, hogy közölje a metszeteken látható városneveket és gyakran a rajtuk lévő feliratokat – köztük a művészek neveit – is. Ugyanezt a módszert követte természetesen a térképek-nél is. Legtöbb helyen megemlíti az ismertett ábrázolás méretét.

Korszerűnek mondható Mollnak a képi források, illetve azok lelőhelyeinek több szempontú rendszerezésére irányuló kísérlete is. Először vármegyénként, illetve országonként, azon belül városonként sorolta fel az alaprajzokat és látképeket, a kézirat végén pedig a felhasználtak közül legfontosabbnak vélt forráskiadványokban található városábrázolásokat külön fejezetben – mintegy önálló vedutakatalógusként – ismertette. A városok ábrázolásainak kikeresése tehát az egykori olvasó számára földrajzi és ABC-rendben is lehetséges volt. Azt, hogy Moll valóban jó érzékeléssel választott a forráskiadványok közül, nemcsak az jelzi, hogy az általa a VIII. fejezetben kiemelt mai értékelésünk szerint is a legfontosabbak közé tartoznak, hanem az is, hogy a kiadványokból összegyűjtött majdnem 300 tétel az egész vedutakatalógus több mint egyharmadát „lefedte”. A forráshelyek szerinti rendszerezést segítette a kézirat utolsó soraiban a négy újabb kötet említése, a figyelemfelhívás arra, hogy bennük is található magyarországi városokat bemutató látképek. Valvassor Horvátországról szóló említett könyvével együtt, melyből Moll – igaz, nem ebben a fejezetben – ABC-rendben 15 városábrázolást sorolt fel, tíznél többre tehetjük azoknak a kiadványoknak a számát, melyeket gazdag képi forrásként külön kiemelt.

Bár Moll a képek pontos bibliográfiai adatait a felsorolásokban ritkán adja meg, a majdnem 50 forráshely – s ezek közé csak azokat számláltam, melyekből Moll vár- vagy városábrázolásokat és alaprajzokat írt ki, a csak térképeket tartalmazó kiadványokat nem – teljes mértékben azonosítható. Moll szinte minden olyan munkát ismert, melyek ma is a látképek kutatásának legfontosabb forrásai (a korábban említetteken kívül, pl. Braun-Hogenberg, V. M. Coronelli, Nicolas de Fer, L. F. Marsigli, M. Merian, S. Münster, H. Ortelius stb. kiadványait), de

számos ma már kevésbé ismert munkából is említ egy-egy ábrázolást. A térképrajzolók és metszőkön kívül 49 olyan művészt és kiadót is név szerint megemlíti, akik látképeket, vár vagy városalaprajzokat készítettek.

Moll munkájának hatása kimutatható Korabinszky János Mátyás 1781-ben megjelentetett Pozsony-monográfiájában. Bár Korabinszky-nél nem találunk utalást Moll térképkatalógusának felhasználására, pozsonyi vedutagyűjtésének nagy része minden kétséget kizáróan Moll katalógusából származik. Az 1750-es évek előtti anyagban nemcsak a képi források említésében, hanem ismertetésük sorrendjében is egyértelmű egyezések vannak. Valamilyen formában – egy Dévény várát ábrázoló lap kivételével – valamennyi Moll-nál található tétel szerepel Korabinszky gyűjtésében, s az 1750 előtti időszakra vonatkozóan csupán két új adat került elő. Korabinszky ugyanakkor az átvétel mellett számos új – az Atlas Hungaricus készítése utáni időből származó – metszettel egészítette ki a gyűjtést.

A XVIII. század közepén összeállított, közel 800 városábrázolást, illetve alaprajzot tartalmazó Atlas Hungaricus – mely a kortárs Kéler Gottfriedot egy több mint 300 tételes kiegészítés összeállítására ösztönözte, melynek adatai másolatban és nyomtatásban terjedtek, s mely termékenyen hatott neves topográfusunk, Korabinszky János Mátyás pozsonyi vedutagyűjtésére – a magyarországi művészet történetének egy szeletét kutató, rendszerő, fontos korai kezdeményezés volt.

IRODALOM:

Korabinszky, Johann Mathias: Beschreibung der königl. ungarischen Haupt- Frey- und Krönungsstadt Pressburg (1781)

Bubics Zsigmond: Magyarországi várak és városoknak a M. N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmet-szei. Bp. 1880

Fodor Ferenc: A magyar térképírás. I. kötet. Bp. 1952. 117–118, 437.

Mapova bírka B. P. Molla v Universitné Knihovné b Brne. Praha, 1959. (Karel Kuchar tanulmányának német nyelvű fordításával: Die Moll'sche Sammlung in der Brünner Universitätsbibliothek. 83–151.)

Dr. Milleker Rezső: Moll B. Atlasz Hungaricus-a. = Földrajzi Közlemények (LXI.) 1933. 82–87.

Rózsa György: Budapest régi látképei. 1493–1800. Bp. 1999

Szalai Béla: Magyar városok, várak, falvak metszetei. 1515–1800. I. kötet: A mai Magyarország. Bp. 2001

Papp Júlia művészettörténész

A tanulmány a MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája támogatásával készült.